

ТДУ 913.1

DOI:10.24412-2077-4990-2024-178-23-29

**ИНЪИКОСИ ҶУГРОФИЯИ ТАЪРИХӢ
ВА ТОПОНИМИКАИ СУҒД ДАР ОСОРИ
МУАРРИХОН ВА ҶУГРОФИДОНОНИ
АСРИМИЁНАГИИ АРАБУ ФОРС**

**ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ
ГЕОГРАФИИ И ТОПОНИМИКИ СОГДА В
ТРУДАХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ АРАБО-
ПЕРСИДСКИХ ИСТОРИКОВ И
ГЕОГРАФОВ**

**COVERAGE OF HISTORICAL
GEOGRAPHY AND TOPONYMY OF SONG
IN THE WORKS OF MEDIEVAL ARAB-
PERSIAN HISTORIANS AND
GEOGRAPHERS**

*Аюбов Абдусалом Рауфович, д.и.т., профессор,
мудир кафедраи таърихи умумии МДТ «ДДХ
ба номи акад. Б. Гафуров» (Тоҷикистон, Хучанд)*

*Аюбов Абдусалом Рауфович, д.и.н., профессор,
заведующий кафедрой всеобщей истории ГОУ
«ХГУ имени академика Б. Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)*

*Ayubov Abdusalom Raufovich, Dr. of History,
Professor, Head of the Department of General
History, SEI «KhSU named after acad. B.
Gafurov» (Tajikistan Khujand),
E-mail: abdulalom-1@mail.ru*

Калидвожаҳо: Суғд, Суғди Самарқанд, Суғди Бухоро ва Суғди Қашқадарё, ҷуғрофияи таърихӣ, топонимика, русто, деҳа

Мақола ба нақши манбаъҳои хаттии таърихии арабиву форсӣ дар инъикоси ҷуғрофияи таърихӣ ва топонимикаи вилояти таърихӣ-фарҳангии Суғд бахшида шудааст. Суғд яке аз марказҳои қадимтарини тамаддуни ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад, ки дар ин бора ёдгориҳои зиёди таърихӣ шаҳодат медиҳанд. Шаҳру рустоҳо ва деҳоти Суғд дар асрҳои миёна минтақаи васеъро дарбар гирифта, ҳар яке номҳои ба худ хос доштанд, ки дар шароити муайяни таърихӣ пайдо шудаанд. Дар осори муаррихон ва ҷуғрофидонони асримӣнагии арабу форс номи шаҳру рустоҳои бисёри Суғд ва тафсири қисме аз онҳо оварда шудааст. Дар ин масъала хизмати Ибни Ҳавкал, Истаҳри, Ал-Яъқубӣ, Ҷайҳонӣ, Ибн Хордадбех, Муҳаммад Наршаҳӣ, Абурайҳон Берунӣ, муаллифи китоби “Ҳудуд-ул-олам” хеле қалон аст. Омӯзиши асарҳои муаллифони номбурда имкон медиҳад, ки масъалаи асосии мақола ба таври васеъ мавриди муҳокима қарор гирад.

Ключевые слова: Согд, Самаркандский Согд, Бухарский Согд, Кашкадарьинский Согд, историческая география, топонимика, рустак, селение

Статья посвящена роли письменных арабо-персидских источников в освещении исторической географии и топонимики историко-культурной области Согд. Согд считается одним из древнейших центров мировой цивилизации, о котором свидетельствуют многочисленные исторические памятники. Города, рустак и селения Согда в средние века охватывали большую территорию, и каждое из них имели свойственное название, появившееся в определенный исторический период. В трудах средневековых арабо-персидских историков и географов приведены названия и этимология многих городов и поселений Согда. В этом вопросе высока заслуга Ибн Хавкала, Истахри, Ал-Яъкуби, Джайхони, Ибн Хордадбега, Мухаммада Наршахи, Абурайхона Беруни, автора книги “Худуд-ул-олам”. Изучение произведений перечисленных авторов позволяет более глубоко рассмотреть основной вопрос статьи.

Keywords: Sughd, Samarkand Sughd, Bukhara Sughd, Kashkadarya Sughd, historical geography, toponymy, rustak, village

The article is devoted to the role of written Arab-Persian sources in covering the historical geography and toponymy of the historical and cultural region of Sughd. Sughd is considered to be one of the oldest centers of world civilization, as evidenced by numerous historical monuments. Cities, rustakis and villages of Sughd in the Middle Ages covered a large territory and each of them had a specific name, which appeared under a certain historical condition. Medieval Arab-Persian historians' historical productions and geographers give the names and etymology of many cities and settlements of Sughd. In this matter, the great merit of Ibn Hawkal, Istakhri, Al-Yaqubi, Jaikhoni, Ibn Khordadbeh, Muhammad Narshahi, Aburaihon Beruni, the author of the book “Hudud-ul-olam”. Studying the works of the listed authors allows us to consider the main issue of the article in more depth.

Ҷу рофияи таърихч чун як ғузбаи илими таърих сарйади ғу рофч ва сиёсии вилоятҳои таърихч-фарҳангч, хусусиятҳои та йирёбии онҳо ро меомӯзад. Ҷойгузориҳои шайру майалӣ, тавозуни рушд ва дарағаи маскуншавии айолч дар онҳо, муайян кардани самтҳои роийи тигоратч аз вазифаҳои асосии ғу рофияи таърихч мебошанд.

Манбаъҳои ғу рофияи таърихч асарҳои ғу рофии ягон давраи муайяни таърихч, аз ғумла давраи адим ва асриҳои миёна, адабиёти таърихч мебошанд, ки дар онҳо тафсири умумии вилоятҳои муайян, махсусан дар давраҳои ғангӣҳои истилогарона гирд оварда шудаанд. Ғу рофияи таърихч бо топонимика – илм дар бораи номҳои ғу рофч робитаи зич дорад. Дар ғамии замина, бояд айд намуд, ки бе дониستاني ғу рофияи таърихч мав еи номҳои ғу рофиро муайян намудан душвор аст.

Су д ғамчун маркази калони сиёсч, и тисодч ва фарғангии Мовароуннайн аз давраи адим дар бунёди давлатӣ, таппакули хал иятӣ дар минта а на ши муғим бозидааст. Ин вилояти таърихию фарғангч баъди шикасти давлати Кушонӣ дар давраи барва ти асримиёнагч аз ғийати рушди хогагч ва фарғанг дар Мовароуннайн ба сафи пеш баромад. Ин болоравч он замон ғамчунин ба заминӣҳои су диёни шар ч, наздикии болооби кӯйии Зарафшон дахл дошт. Дар ғамин минта а сарғайи Зарафшон во еъ буда, он манбаи обёрӣи Су ди Самар анд ва Су ди Бухоро ба ғисоб мерафт. Кӯйистони Су д бо Панғакент ва Самар анд ало амандии зич дошта, ноғийи муста ил буд.

Су д ба се ноғия та сим мешуд: Су ди Самар анд, Су ди Бухоро ва Су ди аш адарё. Айолии ғар се ноғийӣҳои су дч аз лиёзи этникч яххела ва аз рӯи фарғанг ва хусусияти он наздик буд. Ду ноғия - Су ди Самар анд, Су ди Бухоро дар водии дарёи Зарафшон арор доштанд. Манбаи оби ин дарё пирғийи Зарафшон мебошанд. Дар тӯли ғараёни худ ба дарёи Зарафшон зиёда аз 50 рӯдӣҳои хурди кӯйч ғамроӣ мешаванд. Дар минта ғои ғамворч оби рӯдро барои обёрч истифода мебарданд. Сарғайи шимолии ин минта а то аторкӯйӣҳои Нурато рафта, сарғайи ғанубч бо даштӣҳои Зарафшон мепайваст. Сарғайи байни Су ди Самар анд ва Су ди Бухоро танғноӣ ғазарин аст. Рӯди Зарафшон дар масофаи то 25 км ба Амударё рафта нарасида, дар регзор нест мешавад [8, с.19].

Водии аш адарё дар байни ду шохаи арбии кӯйи Помиру Олой – аторкӯйӣҳои Зарафшон ва ғисор ғойғир шуда буд. Дар исми болоии он, ки аз шар кӯйӣҳои иёта кардаанд, воғайи фарохи Шайрсабз, дар исми поён, берун аз чайорчӯбаи кӯйч дар байни ғамвории даштч воғайи дигар – аршч ғой дошт. Дар байни ин ду ноғийи бузург ғанӯз аз айди адим заминӣҳои кишт мавғуд буданд.

айд кардан бамаврид аст, ки дар айди адим вилояти таърихч-фарғангии Уструшана як исми Су д ба ғисоб мерафт. Тавре нахусткашпофи Уструшана Н.Неъматов нигошта буд, «... Уструшана дар айди адим - ба маънои томах ин узви таркибии Су д мебошад. Айолии он ба забони су дч, ки лайғайи худро дошт, ғуфтугӯ мекард. Уструшанаи айди адимро аз ғийати сиёсч ва и тисодч аз Су д ғудо кардан мушкил аст. Аммо ойиста-ойиста бо тара иёти увғайи истейсолкунанда – кишоварзии бисёрсоға, болоравии шайрӣ, айолии шайрч, истейсолоти ғунармандч ва дар шаронти аз ғийати ғу рофч ғудо будани ин исмати Су д, заминаӣҳои барои тара иёти муста илонаи ин марз ба вуғуд омаданд. Мутғайдшавии ин вилоят дар охири замони ғукмронии Кушонӣ ба охир расида истода буд ва бо шикасти империи Кушонӣ, ки Су д дар ғайати он буд, Уструшана ба мулки алоғида табдил ефт» [9, с.57].

Дар байни манбаъҳои хаттии таърихч, ки тавсифи таърихч-ғу рофии Су д, макони ғойғиршавч ва номи шайрӣҳои су диёро овардаанд, асарҳои муаллифони арабзабонро айд кардан бамаврид аст. Дар бораи Су д ғу рофидонон ва сайёҳои араб тасаввуроти муғталиф доранд. Ишғибойи ин муаллифон аз он иборат аст, ки исми зиёди онҳо Су дро чун вилояти Самар анд медонанд ва сарғайи онро дар шар шайри Панғакент, дар арб Кармина муайян кардаанд, яъне ба назари онҳо Бухоро аз Су д ғудо буд. аз ғумла, Ибни ғавқал чун овардааст: «...Ноғийи Су д аз тарафи мағри ба Бухоро мепайвандад ва дар о ози он ноғия пас аз Карминия, Дабусия ва пас аз он Арбинғон ва Кушония ва Самар анд арор дорад ва ғамаи онҳо ғузъи ноғийи Су д майсуб мешаванд. Аммо бархе аз мардум бар онанд, ки Бухоро ва Кеш ва Насаф ғузъи Су д, вале аъмоли девони онҳо ғудоғона аст» [6, с.146].

Баробари ин чанд муаллифони арабзабон дар бораи Су д тасаввуроти дуруст доштанд. аз назари онҳо номи Су д дар тамоми ғавзаи Зарафшон пайн буд ва мулкии Самар анд, Бухоро ва аш адарёро бо вилоятӣҳои Кешу Насаф дарбар меғирифт. ғайионч дар китоби худ «Ашқол-ул-олам» навиштааст: «Минбари асосии вай Самар анд, пас Кеш, Кушония ва ғамин тавр то охир аст. Ба айр аз он (Самар анд) Ишғийон асабаи Су д аст. Аммо вайро аз Самар анд ғудо мекунанд. Бухоро низ ба ас-Су д мансуб медонанд» [14, с.63]. ғайионч ғамчунин оид ба шайру майалӣҳои су дии Нахшаб, Тавовис, Пайқанд, Зандана, Кармина, Дабусия маълумот додааст. аз маълумоти ин муаллиф бармеояд, ки вай Су дро дуруст тавсиф намудааст.

Ғу рофидонони араб дар осори худ номи дайёо шайру майалӣои исмати зарафшонии Су дро номбар кардаанд, ба атори онӣо аз ғумла шайрӣои Самар анд, Бухоро, Пангакент, шайру майалӣои атрофи онӣо аз абили Губар, Иштиён, Кушония, Тавовис, Хугад, Ма кон, Бамигкас, Зандана, Байканд (Пайканд), Вардана (Аварзана, Варданзи), Ромисан (Ариамисан), Ромитан, Гарван (Урван), Вахсун (Бахсун), Сикас, Шарг, Фаргар, Сипакас (Сигакас, Исагкат), Фарахша (Варахша, Барахша), Зармисан (Зармитан), Камигкас, Фагарсин, Кашуфағн, Нувайдак (Навидак), Варка, Афсана (Афшана, Афшина, Амдиза, Авшар (Ушар), Баррания, Авдана, Гугдувар (иждувон), Арзанкара, Анкана, Банаб, Варзминор, Урметан, Паргар ва чанд шайру майалӣои дигар шомил буданд [2, с.44].

Аз маноти и Су ди адим Самар анд, Бухоро, Пангакент ва чанд рустойои кӯйч бевосита дар водии Зарафшон ғойгир буданд. Манбаи оби сокинони Самар анд дарёи Зарафшон буд. О ози он дар Бутгам арор дошт. Ба таркиби ин дарё манбаи оби ба кӯл монанд бо номи Ған шомил буд. Дар атрофи он чанд дейаёо ғой доштанд.

Майал бо номи Ургар маълум аст. Дарё то ғое мерафт, ки номи он майал Варагсар буд, ки маънои он «сари дар от» аст. Аз ин ғо дейогу каналӣои обёрикунии Самар анд о оз мешуданд. Дар ин ғо рустойои Варагсар, Сангарфаган ва Дар ом ғойгир буданд.

Дар атори дигар майалӣои Самар анд Бунғикат, Савадарро номбар кардан мумкин аст. Савадар майалли кӯйч буда, дар ғануби Самар анд ғой дошт. Дар шафати он дейаи Абгар мавғуд буд.

Рустои шимолии Самар андро Яркат ташкил меод. Баъди вай рустойои Бузмағон, Баркат, Губар, Кабунгакат, Видар меистоданд. Маълум мешавад, ки дар шимоли дарёи Зарафшон б рустои Самар анд ғойгир буданд. Аз рӯи ми дори шайру майалӣои Су ди Бухоро танио пас аз Хоразм меистод.

Дар бораи худи шайри Бухоро Муӣаммад Наршахч навиштааст: «Абул-Йасан Абдул-Раймон, писари Мухаммада-ан-Нишопурч дар китоби «Хазоин-ул-улум» мегӯяд, ки ғои имрӯзи вилояти Бухоро пастхамии ботло зор буд, исми онро майдони амишзор ва дарахтон ташкил меод. Дар он ғо паррандагон бисёр буданд, аммо дар бисёр ғойӣо чунон лойдонӣое буданд, ки ягон йайвон гузашта наметавонист. Ин аз он сабаб рух меод, ки дар кӯйӣои атрофи Самар анд барф об шуда, ба ин ғо ғорч мегардид. Йамин тари , дар наздикии Самар анд рӯди калон бо номи Масаф мавғуд аст, ки оби фаровон дорад. Об дар бисёр ғойӣо заминро шуста, бо худ мебурд, он ботло йоро лой аёо пӯшониданд; ғое ки Бухоро истодааст, бо хок пӯшида, майдон йамвор карда шуд. Йамин тавр рӯди бузурги Су д пайдо шуда, дар заминӣои бо лой а пӯшонидашуда Бухоро ба вуғуд омад; мардум аз ғойӣои гуногун он ғо ғамъ омаданд» [1, с.11].

Муӣаммад Наршахч яке аз аввалин муаррихонест, ки дар бораи номи шайри Бухоро ва тафсири он навиштааст. ӯ айд кардааст, ки мутоби и маълумоти Аймад ибни Муӣаммад шайр номӣои бисёр дорад. Дар китоби вай номи шайр чун Нумигкат оварда шудааст. Дар ғойӣои дигар Бумискат, ба шакли арабии Мадинат ас-суфрийа, ки маънои «Шайри мисин»-ро дорад ё худ Мадинат ут-туғғар – «Шайри тоғирон» оварда шудаанд.

Номи «Бухоро» бештар машур аст. Ягон шайри дигар аз назари Муӣаммад Наршахч ин адар номи бисёр надошт. Дар як йадис номи шайр дар шакли «Фахира» оварда шудааст. Муаллиф ривояти дар йадис баёншударо овардааст. Йогч, имом, Муӣаммад ибн Алч ан-Нуғободч йадисро аз Салмони Форсч хондааст. Дар он гуфта мешавад, ки дар Машри майале йаст бо номи Хуросон. Се шайр аз ин Хуросон рӯзи иёмат бо лаълу марғон оро ёфта йозир мешаванд. Аз онӣо равшанч бармеояд, дар ин он тарафи ин шайрӣо фариштагони зиёд меистанд. Онӣо дуойои машур, таърифу тавсиф, болобардорч мехонанд, ин шайрӣоро ба суд бо ифтихор месупоранд. Йар яки ин шайрӣо сойиби 70 йазор ливо мешаванд, дар паси онӣо 70 йазор шайидон меистанд. Бо тарафгирии йар як шайид 70 йазор шахсоне ки ба худои ягона бовар мекунанд, нағот меёбанд [1,с.34]. Дар поёни ривоят номи се шайр оварда шудааст: Йашкард, Самар анд ва Бухоро.

Мутоби и маълумоти ал-Истахрӣ Бумигкас номи кӯйнаи Бухоро аст. Ибни Йавкал дар бораи Бухоро чунин нигошта буд: «Дорулимораи саросари Хуросон дар Бухорост ва ин вилоят дар му обили йамаи вилоёти Мовароуннайн арор дорад ва навоии мутгасил бад-он пас аз он во ь аст ва онро Бумғикат низ мегӯянд» [5, с.151].

Муаллифи «Йудуд-ул-олам» Бумкасро яке аз шайракӣои йудуди Бухоро номидааст. Самёнч онро дар шакли Бамигкас ё Намигкас дейае аз вилояти Бухоро айд кардааст. Дар шароити имрӯза дейаи Бамигкас дар сойили ростии дарёи Зарафшон, дар ғанубу шар ии Вабкент, ки шохоби Шойруд о оз мегардад, ғойгир шудааст.

Вашгирд (Йашкард ё Йишкард) номи шайрест, ки дар болооби Амударё, шар тар аз Тирмиз ва Ча ониён ғойгир буд. Дар манбаъҳои асримиёнагч номи шайр дар шакли Вашкирд, Вишкирд ё Бишкирд, дар сарчашмаҳои арабч чун Вашджирд ёдрас шудааст. Абул осим Фирдавсч шайрро Висагирд ё Висаган номидааст.

Этимол аст, ки топоними мазкур, яъне Висаган бо номи Пирон Виса – вазири Афросиёб ало амандч дошта бошад. Номи Вашгирд чун «Вахшкард» тафсир мешавад, ки маънои он «аз тарафи худо Вахш офаридашуда» мебошад. Дар асри XIX зери мафҳуми «вашгирд» асбоберо дар назар медоштанд, ки барои шустани реги тиллодор истифода мешуд. Вашгирди асримиёнагч дар ғои шайраки аълаи Сангини сойили дарёи Илок арор дошт.

Яке аз майалиҳои адимтарини Су ди Бухоро дар манбаъҳои чун Варахша ёдрас шудааст, ки йанӯз пеш аз Бухоро ба вуғуд омада буд. Майали дигар Рағфандун ном дошт. Мутоби и маълумоти Муйаммад Наршахч дар ин ин ғо ароргойи шойон мавғуд буд. асри зебо ва ғўйбори обёрикунанда дар бораи айамияти Варахша маълумот медоданд.

Муйаммад Наршахч дар китоби худ оиди пайдоиши дигар майалии маълумот овардааст. Дар ин атор номи Хамукат, Мамастин, Сакматин, Самтин, Фараб, Исканджкат, Шарг, Рамгини Варахшаро айд кардан мувофи и ма сад мебошад.

исмати дигари водии Зарафшонро дейоти кўйч ташкил меод, ки дар адабиёти таърихч бо номи «Кўйстон» маъмул аст. Ғу рофидонони арабу форсабон онро Буттам гуфтаанд. Аз ғумла, муаллифи «Йудуд-ул-олам» ин мита аро чун Бутамон айд карда, навиштааст, ки «Буттамон ноийтест андар кўйи ва шикастагии аз йудуди Сурўшана. Ва ўро се йад аст: Бутамони Андарунч, Бутамони Миёна ва Бутамони Берунч. Ва ин ноийтест бо кишту барзи бисёр ва ғои дарвешон. Ва андар вай дейи ва рустойи бисёр аст. Ва андар кўйиҳои вай маълуми навшодир аст бисёр» [13, с.72].

Маълумоти муфассалро оид ба Паргар ва Искандаркўл муаллифи «Йудуд-ул-олам» овардааст, нисбат ба ахбори Истахри ва ибни Йавкал афзалияти бештар дорад.

Тавре вай менависад, «...Баргар – ин ноия дар Бутамани миёна ва Дарёча (Дарёча) дар он ғойгир аст ва рўди Бухоро аз он манбаъ мегирад». Йангоми тавсифи дарёи айд намудааст, ки «Дарёеҷо дар Саравшан (Уструшана) ғойгир аст ва он аз чор рўд ташкил ёфтааст, ки о ози онӣо дар кўйиҳои Бутамон ва байни кўйи мебошанд. Аз он рўде манбаъ мегирад, ки ба Самар анд, Бухоро ва Су д об медийад» [13, с.73].

Аз ин порчайи бармеояд, ки ў рустои Паргарро дар Бутамони миёна ғойгир намуда, Зарафшонро рўди Бухоро номидааст, дар йоле ки Истахри ин дарёро рўди Су д номидааст. Вилояти Бутамро Истахри хуб тавсиф кардааст: «Дар вилояти Буттам бисёр аълаҳои дастнорас, конҳои тилло, ну ра, навшодир мавғуданд. Буттам аз се исм иборат аст: Буттами якум, Буттами миёна ва Буттами беруна. Обҳои Самар анд, Су д ва Бухоро аз Буттами миёна манбаъ гирифта, ба воситаи Паргар то Самар анд ғорч мешаванд. Аз Масхо (Масҷой) дигар рўди о оз шуда, дар Паргар бо рўди Самар анд якҷоя мешаванд. Рўди Ча ониён низ аз Буттам сар мешавад» [7, с.87]. Истахри йамчунин манбаи асосии обҳои Самар андро дар кўйиҳои Буттам медонист.

Дар ин ғо обанборе мавғуд буд, ки онро Бачн меномиданд. Дар ин мавзеъ рустои Паргар ғойгир буд, ки дарёи Зарафшон аз ин ғо манбаъ гирифта, то Бунғикат ва минбаъд то Варагсер ғорч мегардид. Аз сарбанди ин мавзеъ оби дарёи Зарафшон ба самтҳои шар ч ва ғанубч- арбч та сим мешаванд». Дар фасли «Кўйи» навишта шудааст, ки «кўйиҳои аз йама ба Бухоро наздик ин кўйи Варака ё Варка мебошанд, ки байни Кеш ва Самар анд ғойгир шуда, бо воситаи Шайристонии Уструшана, Фар она бо Тараз пайваст мешаванд ва ба Хитой мегузаранд» [7, с.89].

Истахри мухтасар ва мушаххас ғу рофияи таърихии Буттамро баён кардааст. Вале бо адом ма сад ба се исм та сим кардани вилоят аз тарафи ў номаълум аст. Ў оид ба мав си ғойгиршавии Варака дар заминҳои навоии байни Бухоро ва Кеш навиштааст. Камбудч дар он аст, ки ба вилояти Буттамон мансуб будани ин мавзеъ аз тарафи Истахри айд нагардидааст.

Аз назари олимони замони муосир сайёгон ва муаллифони арабу форсабон Фондарё шохоби асосии рўди Зарафшон аст. Фондарё ғараёни исмати охири Я нобдарё буда, аз кўйи Фон мегузарад ва ин номро барои худ гирифтааст. Аз ин гуфтаи бармеояд, ки муаллифони асриҳои миёна дар бораи Я онобарё маълумот надоштанд ва танио Искандаркўлро медонистанд. Онӣо айд мекунанд, ки манбаи оби дарёи Зарафшон кўле дар Буттами миёна аст, ки онро чун Дарёча, Ған, Мағма, Хаштодон-дар ёдрас намудаанд [4, с.140]. О.И. Смирнова навишта буд, ки Ибни Хордадбех «Хаштодондара» - истилоии ноғайморо овардааст [11, с.58].

Муаллифи китоби «Йудуд-ул-олам» чор манбаи Искандаркӯлро бо номҳои Ҳазормеш, Саридевор, Саритаг ва Сарима айд кардааст, ки дар осори муаллифони дигар дида намешавад. айд кардан бамаврид аст, ки дарёҷаҳои Ҳазормеш ва Саридевор то расидан ба кӯл бо Ҳам пайваст мешаванд.

Дар мавзеи Саритаг рӯдиҳои хурди арокӯл, Дукдон, Мӯр ва Канноч бо Ҳам омада, дарёи Ҳамноми мавзеёро ташкил медиёанд. Деҳаи наздиктарини Саритаг дар масофаи 7-8 километр боло аз Искандаркӯл ғойи гирифтааст. Дар масофаи 15 километр поёнтар аз он деҳаи Чичик во ё аст. Майдонҳои кишт бошанд, исмати ғанубу шар ии кӯлро ташкил медиёанд.

Дар осори ғу рофидонони асримиёнагии арабу форзабон ба айр аз ибни Хордадбех номи Искандардарё оварда нашудааст. Дар китоби Ибн Хордадбех он Чирт номида шудааст. Аз назари Й.Маркварт калимаи «чирт» бо номи канали Фай пайвастагч дорад ва Ҳамчунин номи Ғайрӯдро ба назар мегирифт. Аз ниғои О.И. Смирнова ин номи вайроншудаи дарёи Зарафшон мебошад. Дар асл бошад калимаи «чирт» дар намуди «чичик» бо номи деҳаи Чичик аробат дорад [11, с.58].

Дар солномаҳои чинч (асрҳои II-VIII) дарёи Зарафшон «Нами» номида шудааст. Ин ном бо истилоҳи адимиэронии «намик» пайвастагч дошта, маънои он «сағда кардан» мебошад. Муаллифони Юнони адим дарёро Политимет номидаанд, ки бо истилоҳи «намик» наздикч дорад. Аз ғумла дар «Ғу рофия»-и Страбон ёдрас шудааст.

Номи дарёи Зарафшон аз ғониби Истаҳри дар шакли «Рӯди Су д», муаллифи «Йудуд-ул-олам» чун «Рӯди Бухоро», Ибни Ҳавкал – «Рӯди Самар анд, Су д ва Бухоро» навишта шудааст [7, с.88]. Ғолибии маълумоти ибни Ҳавкал дар он аст, ки вай дарёи Зарафшонро вобаста ба мавзеи ғоришавиаш Рӯди Самар анд, Су д ва Бухоро» номидааст. Аз назари ӯ мардуми Самар анд Зарафшонро Кӯйак меғуфтанд. Ё ути Ҳамавч манбаи оби дарёи Зарафшонро дар Буттамон медонист.

Истаҳри оиди кӯйҳои Буттамон навишта буд, ки «...як шоха аз Хутталон сар шуда, бо шоҳаи Буттамон пайваст мешавад ва аз онҳо шоҳаҳои бисёр пайдо ғапта, дар Ча ониён онҳо нест мешаванд. Кӯйҳои Буттамон асосан аз ду шоҳа таркиб ёфта, дар Саравшан (Уструшана) пайваст мешаванд... Аз исми дохилии Буттамон боз як шоҳа пайдо шуда, он Буттамон, Дарёежо ва ба воситаи Ча ониён, Самар анд, Су д то Бухоро меравад. Ҳар яки ин шоҳа боз шоҳаҳои калон ва хурд доранд» [7, с.88].

Ибни Ҳавкал айд кардааст, «Буттамон – ин ғойи пайвастшавии кӯйиост. Бо номи Буттамони якум, миёна ва беруна маълум аст» [6, с.148].

Тиб и маълумоти сарчашмаҳои таърихч метавон хулоса кард, ки кӯйҳои Буттамон ё Буттамон дар самти шимолу шарр бо кӯйҳои Шалчи, Талас ва Помир, дар тарафи ғануб бо Хатлон, дар самти ғанубу арб то мулкҳои Ча ониёну, Бухоро тӯл қашидаанд. Ин ба сохтори кӯйи Помиру Олой дар замони муосир мувофи ат мекунад. Агар ба сохтори дохилии худии кӯйҳои Буттамон назар андозем, пас Буттамони якум ин аторкӯйҳои Туркистон ва Олой, Буттамони дуом - аторкӯйи Зарафшон ва Буттамони сеюм аторкӯйи Ҳисор аст. Буттамон Ҳамчун вилоят аз ғийати марз нисбат ба кӯйҳои Буттамон хурдтар аст. Ба он навоҳии Я ноб, Мастчой, Паргар, Кштут, Мо иён дохил мешуданд.

айд кардан бамаврид аст, ки як исми мулкҳои Уструшана болооби Зарафшон ғойгир шуда буданд. Аз ин хотир, Абурайшон Берунч Уструшанаро «вилоят дар мамлақати Буттамон» номидааст [3, с.118]. Ягон ғу рофидони асримиёнагч ми дори рустойи вилояти Буттамонро нишон наододааст. Танҳо муаллифи «Йудуд-ул-олам» айд намудааст, ки дар Буттамон дейоту рустойи бисёр мавғуданд. Аммо ӯ Ҳам ми дори онҳоро муайян накардааст [13, с.78].

Дар Буттамони дуом муаллифи «Йудуд-ул-олам» Паргар, ал-Му аддасч рустойи Вақр, Бангам, Буттамонро ёдрас кардаанд. Аммо мав се ғойгиршавии онҳо мукамал нишон дода нашудааст. Дейоти вилояти таърихч-фарёангии Су д номҳои ба худ хос доштанд.

Яке аз рустойи кӯйч Кштут буд. Вай дар Ҳуғғати Б-7 бойгонии Му – мактуби йокими Мадрушкат ба йокими Кштут – Виштамон бо ч мондааст [12, с.65]. Деҳаи кунунии Фал ар, ки дар асрҳои миёна номи Паргарро дошт, заминҳои атрофи Фондарё, исми арбии Мастчой, майалҳои наздикии Искандаркӯлро то альаи Му дар ихтиёри худ дошт. Дар наздикии альаи Му вай бо Панғакент Ҳамсарёад буд.

Мулки Панғакент мулки муста или муйим буд. Ба Ҳайёти он айр аз ноҳияи худии Панғакент (он замони номаш Панғ буд) дар ибтидои асри VIII атрофи болооби Зарафшон Ҳам дохил мешуд. Дар Ҳуғғатиҳои су дие, ки аз кӯйи Му ёфта шуд, Мойиён (ба маънои «Майғобч»), Паргор (яъне «Замини болои кӯй» - Фал ари йозира), Кштут (Кштутии йозира), Мартушкат (Мастчойи йозира) ном бурда мешавад.

Дар ин ноия бисёр дейаю буд. Дар ин ғо дейаюи Мадм ва ум (алйол бо йамин ном вугуд доранд), Заровадк (Зерободи йозира), Эскотар («Замини болоч», Искодари йозира), Хшиканд (Хушекати йозира), Варз («Баланд», Варзи Манори йозира), Курут (Курути йозира), Фатмив (Фатмеви йозира), Пахут (Похути йозира), Эртмаут (Фалмоути йозира), Шаватк («Шайри сиёй», Шватки йозира) зикр гардидаанд. Воии Я ноб йам ба мулки Пангакент дохил мешуд. Эйгимол, дигар ноияюи Бутамон ба йайати мулки Пангакент дохил мешуданд ё ба он тобё буданд.

Дар Су ди Ғанубч дар давраи барва ти асримиёнагч номи якчанд рустойо ёдрас шудаанд: Арган, Ару, Баландарин, Бузмагон, Кашк, Маймур, Кашкруд, Санкарда, Миён Киш, Расмаин, Руд, Сийам, Сурруда, Ғагрӯд, Хузар, Хузаррӯд, Эскифагн, Наукади Курайш, Фарёб (ал-Мухтарика), Касба, Базда, Аншамисан, Фармисан ва Хурбагн.

Йамин тари, вилояти таърихч-фарйангии Су д дар асрйои миёна минта аи калонро дарбар гирифта, аз замони адимтарин, махсусан аз замони ташақкул ва рушди Саразм бо таърих ва фарйанги бетакрори худ дар тамаддуни ғайонч сайми босазо гузоштааст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Абу Бакр Муҳаммад ибн Джа'фар ан-Наршахи. Та'рих-и Бухара. История Бухары. Перевод, комментарии и примечания Ш. С. Камолитдина. Археолого-топографический комментарий Е. Г. Некрасовой. — Ташкент: SMIA-SIA, 2011. — 600 с.
2. Аюбов, А.Р. Исторические аспекты становления и трансформации топонимов Согда и Ферганы (VI в. до н.э. — X в. н.э.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук/А.Р.Аюбов.— Душанбе, 2021. — 355 с.
3. Бируни Абу Рейхан. Памятники минувших поколений/А.Р.Бируни// Избранные произведения. Т.1. — Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957. — 516 с.
4. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наиля Велихановой. - Баку: Элм, 1986. - 428 с.
5. Ибни Йавкал. Сурат-ул-арз. — Душанбе: Адиб, 2008.
6. Ибн Йавкал. Сурат-ул-арз // Сомониён дар оинаи таърих. — Хуғанд: Наприйети давлатии ба номи Райим Ғалил, 1998. — С.135-148.
7. Истахри. Китаб масолик ал-мамолик // Сомониён дар оинаи таърих. — Хуғанд: Наприйети давлатии ба номи Райим Ғалил, 1998. - С.79-103.
8. Мухамеджанов, А.Р. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.)/А.Р.Мухамеджанов. — Ташкент: Фан, 1978. — 124 с.
9. Негматов, Н.Н. Таджикский феномен: теория и история/Н.Н.Негматов. — Душанбе: Оли Сомон, 1997. — 448 с.
10. Негматов, Н.Н. Уструшана в древности и раннем средневековье/Н.Н.Негматов// Труды Отделения общественных наук АН Таджикской ССР. - 1957. - Т.55. — 184 с.
11. Смирнова, О.И. Вопросы исторической топографии и топонимики Верхнего Зеравшана/О.И.Смирнова// Материалы и исследования по археологии СССР. - 1950. - №15. — С.56-66.
12. Согдийские документы с горы Муг. Вып. II. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. - М.: Изд-во восточной литературы, 1962. — 224 с.
13. Йудуд-ул-олам. — Душанбе: Адиб, 2008.
14. Ғаййонч. Ашкол-ул-олам // Сомониён дар оинаи таърих. — Хуғанд: Наприйети давлатии ба номи Райим Ғалил, 1998. — С.39-78.

REFERENCES:

1. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an-Narshahi. Ta'rikh-i Bukhara. History of Bukhara. Translation, comments and notes by Sh. S. Kamoliddin. Archaeological and topographical commentary by E. G. Nekrasova. - Tashkent: SMIA-SIA, 2011. — 600 p.
2. Ayubov A.R. Historical aspects of the formation and transformation of toponyms of Sughd and Fergana (VI century BC – 10 th century AD). Doctorial Dissertation in History. – Dushanbe, 2021. — 355 p.
3. Biruni Abu Reyhan. Monuments of past generations // Selected works. V.1. — Tashkent: Publishing House of the Academy of Sciences of the UzSSR, 1957. — 516 p.
4. Ibn Khordadbeh. Book of routes and countries / Translated from Arabic, commented, researched, signed and mapped by Naili Velikhanova. - Baku: Elm, 1986. - 428 p.
5. Ibni Hawkal. Surat-ul-arz. — Dushanbe: Adib, 2008.
6. IbnHavkal. Surat-ul-arz // Samanids in the mirror of history. — Khujand: Rahim Jalil Publ. 1998. — P.135-148.

7. Istakhri. Kitab masolik al-mamolik // Samanids in the mirror of history. – Khujand: Rahim Jalil Publ. 1998. - P.79-103.
8. Mukhamedzhanov A.R. The history of irrigation of the Bukhara oasis (from ancient times to the beginning of the 20th century). – Tashkent: Fan, 1978. – 124 p.
9. Negmatov N.N. Tajik phenomenon: theory and history. – Dushanbe: Oli Somon, 1997. – 448 p.
10. Negmatov N.N. Ustrushana in antiquity and the early Middle Ages // Tidings of the Department of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Tajik SSR.-1957.-V.55. –184 p.
11. Smirnova O.I. Issues of historical topography and toponymy of Upper Zeravshan // The Materials and research on the archeology of the USSR. - 1950. - # 15. – P.56-66.
12. Sogdian documents from Mount Mug. Vol. II. Legal documents and letters. Reading, translation and comments by V.A. Livshitsa. - M.: Oriental Literature Publ. 1962. – 224 p.
13. Hudud-ul-olam. – Dushanbe: Adib, 2008.
14. Jaikhoni. Ashkol-ul-olam // Samanids in the mirror of history. – Khujand: Rahim Jalil Publ. 1998. – P.39-78.